मानसंख्यायज्ञावमान्योऽन्योपलक्षणम् । अत्रैतावद्विवक्षितं यत्र यावदुपयुज्यते तत्र तावन्निवेश्यं भाषापक्षे, अन्यथा साध्यनिर्देशस्यापूर्णत्वात् पक्षाभासतापत्तेरधिकनिवेशेऽदृष्टार्थतापत्तेरिति । कात्यायनोऽर्थत एवाह "देशकालविहीनश्च द्रव्यसद्भावविवर्जितः । क्रियामानविहीनश्च पक्षो नादेय इष्यते" । क्रिया प्रमाणम् । मानं साध्यपरिमाणम् ।" यद्यपि पूर्वोक्तपक्षलक्षणरहितानां पक्षाभासत्वमर्थसिद्धं तथापि नारदादिभिः स्पष्टार्थं प्रपञ्चितम् । तत्र नारदः "अन्यार्थमर्थहीनञ्च प्रमाणागमवर्जितम् । लेख्यहीनाधिकं भ्रष्टं भाषादोषा उदाहृताः" । एतान् स एव विवृतवान् । "अर्थे साधारणेऽप्येको सम्बन्धोऽन्यानियुक्तकः । लेखयेद् यत्तु भाषार्थमन्यार्थं तं विदुर्बुधाः" । गणकार्थमेको वा यद्यसम्बन्धी तद्नियुक्तो वा लेखयेद् यस्यां भाषायामित्यर्थः । "ब्रह्महायमिति द्वेषात् क्रोधाद्वापि वदेत्तु यः । साध्यं च मोचयेत् पश्चादर्थहीनान्तु तां विदुः" । उक्तं साध्यं वादिना यस्यान्यथ्यते सा भाषाऽर्थहीनेत्यर्थः । "गणिते लिखिते मेये तथा क्षेत्रगृहादिषु । यत्र यद्वृत्तं न निर्दिष्टा सा प्रमाणविवर्जिता" । वृत्तान्तं वृत्तमिति व्युत्पत्त्या वृत्तशब्देन गणनमोजनमानानां परिग्रहः । "विद्यया प्राप्तमर्थं यत्र क्रीतं क्रमागतम् । नत्वेवं लिख्यते यत्र सा भाषा स्यादमानना । समामाणस्तथा पक्षस्तिथिर्वारस्तथैव च । यत्रैतानि न लिख्यन्ते लेख्यहीनान्तु तां विदुः" । अवधत्रं यद् यत्र पूर्वोक्तरीत्या लेख्यं तद्रहिता लेख्यहीनेत्यर्थः । "लेखयित्वा तु तां भाषामनिर्दिष्टे तथोत्तरे । निर्दिशेत् वाचिकः पूर्वमधिकां तां विनिर्दिशेत्" । वाचिक इति प्रमाणोपलक्षणम् । व्युत्क्रमादत्राधिक्यन्नेनाप्राप्तकालता फलिता । "यत्र स्यात्तु यथापूर्वं निर्दिष्टं पूर्ववादिना । सन्दिग्धमेव लेख्येन भ्रष्टां भाषान्तु तां विदुः" उभयं पूर्वमिति पाठे पक्षद्वयमपि प्रतिज्ञावादिनैव निर्दिष्टं स्यादित्यर्थः" । प्रसङ्गात् पक्षाभासोऽपि तत्र निर्णीतोऽत्र प्रदर्श्यते । तत्र कात्यायनः "अप्रसिद्धं निरावाधं निरर्थं निष्प्रयोजनम् । असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्जयेत्" । अप्रसिद्धमाह बृहस्पतिः "न केनचित् कृतो यस्तु सोऽप्रसिद्ध उदाहृतः । यथा फलकृष्णकटक्षेत्रमपकृतमिति गदोयं यथविवाहं गृहीत्वा न प्रवृत्तस्तात्राद्यप्रसिद्धमित्याह विद्यानेश्वरः । बृहस्पतिना खिदमवाधोदाहरणञ्च तत्र वक्ष्यते । निरावाधस्तु बृहस्पतिः मम मन्दिरे दीप्यमानदीपकप्रकाशेनाद्य स्वमन्दिरं व्यवहरतीतिप्रभृति निरर्थमभिधेयहीनं मदीयं कचटतपञ्चवगडदशं वा गृहीत्वा न ददातीत्यादि विज्ञानयोगी । बृहस्पतिवचनात् सम्यग्वा निरर्थकपदार्थः प्रतीयते यथाह "स्वल्पापराधः स्वल्पार्थो निरर्थक इति स्मृतः" इति । एतत्सोदाहरणं स्मृतिचन्द्रिकायाम् 'अङ्गमनेन सञ्चितमीक्षितः । मामकी शिक्षाऽनेनापकृतेत्यादि निष्प्रयोजनं यथायं देवदत्तोऽस्यदुग्धहस्तिनी सुस्वरमधीते इत्यादि मिताक्षरास्मृतिचन्द्रिकयोरुदाहृतम् । बृहस्पतिना तथैव सञ्चितम् । "कार्यबाधाविहीनस्तु विज्ञेयो निष्प्रयोजनः" इति । स एव प्रकारान्तरेणापि निरर्थनिष्प्रयोजनौ सञ्चितवान् "कुसीदादौः पदैर्हीनो व्यवहारो निरर्थकः । वाक्पारुष्यादिभिश्चैव विज्ञेयो निष्प्रयोजनः" । कुसीदः ऋणदानं तत्प्रभृतिभिश्चतुर्दशभिरर्थविषयव्यवहारैर्हीनो निरर्थकः । वाक्पारुष्यादिभिर्हिंसात्मकैश्चतुर्भिर्हीनो निष्प्रयोजनः इत्यर्थः । अष्टादशपदाविषयः पक्षो दुष्ट इत्याशयः । असाध्यविरुद्धावाह स एव "मनानेन प्रदातव्यं मयस्तकृतं धनुः । असम्भाव्यमसाध्यत्वं पक्षमाहुर्मनीषिणः । वक्तिज्ञावेदिते पक्षे प्राड्विवाकेऽथ राजनि । पुरराष्ट्रे विरोधः स्याद्विरुद्धः सोऽभिधीयते" इति । मिताक्षरायामसाध्यविरुद्धावन्यथोक्तौ "देवदत्तेनाहं यज्ञमङ्गुष्ठपरुषित इत्याद्यसाध्यसाधनासम्भवात् अल्पकालत्वात् साध्यादिसम्भवो लिखितं दूरतोऽल्पत्वाच्च दिव्यमिति । मूकेनाहं मग्न इत्यादि विरुद्धमिति" । पुरराष्ट्रादिविरुद्धमपि विरुद्धपदेन व्याख्याय राज्ञा विवर्जित इत्यादिमृत्यन्तरञ्च तदर्थतयोदाहृतन्तत्र पूर्वमन्यादिरत्नादेर्व्यवहारनिरूपणे लिखितम् । अन्येऽपि पक्षाभासाः स्मृतिचन्द्रिकोदाहृतवचनोक्ता ज्ञेयाः । यथा "भिन्नक्रमो व्युत्क्रमार्थः प्रकीर्णार्थो निरर्थकः । अतीतकालो विहितः पक्षो नादेय इष्यते । यथाख्यानानिवेशेन नैव पक्षार्थकल्पना । मन्यते तेन पक्षः स भिन्नक्रम उदाहृतः" । अत्रलक्षणस्वरूपनिवेशो भिन्नक्रम इति यावत् । व्युत्क्रमार्थो व्यवहितालवेनार्थबोधकः । प्रकीर्णार्थोऽवकृष्टिनार्थः । "मूलमर्थं परित्यज्य तद्गुणो यत्र लिख्यते । निरर्थकः स वै पक्षो भूतबाधनवर्जितः । अनकाशनतिक्रान्तं इत्यं यत्र हि लिख्यते । अतीतः